

Писац издваја две глацијације. Млађа има два стадијума. Уз то је наишао на флувиоглацијалан шљунак код села Нерези, чији састав упућује на неку много старију глацијацију. Ако се то утврди, онда бисмо за Јабланицу имали три глацијације. Даље је писац наишао у долини Црног Дрима на старе делте као и језерске трагове око крајњих моренских лукова. Та питања остају нерешена као и њихов међусобни однос. Писац није имао времена да их реши због оступања 1915 г. кад је и чинио горња испитивања.

Новица Шћепановић

АНТРОПОГЕОГРАФИЈА И ЕТНОГРАФИЈА

Насеља Српских Земаља. Уредио *Цвијић (Ј)* — Књига IX. (*Српски Етнографски Зборник*, издаје Српска Краљ. Академија, XX.) У Београду. Штампано у Државној Штампарии Краљ. Србије, 1913, 8⁰, VI + 936 ст.

Садржи три монографије. — *Маринко Т. Штанојевић, Заглаван*, (ст. 1—184). Мала планинска област у подножју Св. Николе (Ст. Планина). Збијена села по дну долина. Паљење ђумура је главно занимање. Овчарство је главни извор прихода, поред одласка у печалбу у Румунију за време лета. Има доста трагова старог становништва романског типа. Досељавање је било највећим делом из околине Пирота. — *Пош Саво Накићеновић, Бона*, (ст. 185—632). Једна од најдетаљнијих монографија које су до сада изашле у *Насељима*; обилно прикупљена грађа, али која је далеко од тога да интересује једино географску науку и да је састављена онако како би то ова наука желела. Затворен карактер Которског Залива, степенасто спуштање планина у позадини, дубоки усеци често од 800 и 1000 м. у овим планинама, чине главне црте рељефа. Гајење винове лозе и маслине и, све више и више, риболов, главни су приходи становништва (исхрана и продаја); више од 500 породица искључиво се бави риболовом. Једна трећина површине земљишта је општинска. Бока има 37096 становника од којих 24130 ист. православних и 12777 католика. — *Боривој Милојевић, Рађевина и Јадар* (ст. 635—816). Студија која показује прави географски дух. Две области које су предмет ове студије леже у долини последње велике притоке коју Дрина прима у Србији. Писац ту налази језерске површи које је у Шумадији одредио *Ј. Цвијић*; описује кретања становника у разним добима године из једне области у другу, према природи сеоске привреде. Њиве, воћњаци, шуме и испаше су доста једнако распоређене по разним нивоима, тако да се зона воћњака подудара са зоном насеља (просечно 400 м. у Рађевини). Села су у главном састављена од малих издвојених засеока. Најинтересивнија периода насељавања пада између средине XVIII. и средине XIX. века. Главна миграциона струја је долазила са југа.

† Гастон Гравије.

Из *Annales de Geographie*, XXIII—XXIV. *Bibliographie géographique annuelle* 1913—14 ст. 269.—270. превео Б. Дробњаковић.

Нова област у Антропогеографији.

Балканско Полуострво, књига у којој је г. Цвијић сад баш објавио предавања која је држао на Сорбони у 1917. и 1918. г., плод је триде-

18*

сетогодишњег испитивања на Балкану.¹⁾ Еминентни професор београдског Универзитета не проучава овде само структуру и рељеф, већ и становништво, тако разнолико и тако мало познато. Он је скретао пажњу својих ученика на хиљаде проблема који потичу од етничког распореда, миграција, начина живота, насеља. Има већ двадесет година како он управља тако пространим и тако детаљним испитивањима, да је утврђено порекло већине породица у западним и централним деловима Полуострва, и да је могао пратити њихова померања и начине њиховог прилагођивања новој средини. Резултати су објављени у *Гласнику Српског Географског Друштва* и у *Насељима Српских Земаља*. Ми смо знали да се ту налазила огромна маса брижљиво сакупљених и проверених опажања да се она односе на факта слична онима, којима се најмарљивије бави француска географска школа; и ми смо жалили, што смо са њима могли да се упознамо само преко кратких извода. У овом делу, у коме нам се даје прилика да видимо есенцију ове прикупљене грађе, налази се и богатство садржине. Г. Цвијић није презао да се упушта у детаље који су често у стручном послу једино инструментни. Можда ће се наћи овде-онде обилности у развијању, нешто понављања, али се у опште дивимо прецизности и осећању нијансе, што не омета да се на широко слика. Има уметности као и науке у овим великим сликама народног живота, заиста узбудљивим, кад се помисли на све оно што је поднео и извршио овај народ.

Али, ова књига није само од вредности по своме предмету, и једна од најсугестивнијих у нашој науци. Она вреди још и више по духу и оригиналности методе. Г. Цвијић није од оних који воле да око Антропогеографије поставе границе тако често вештачке, које би је радо свеле на испитивање видљивих људских дела на земљи. Он воли проблеме у којима је људска активност одређена историјском и социјалном средином као и физичко-географским факторима. Он потврђује потребу „да се да велико учешће питањима која су у вези, ако се хоће са Социјологијом исто тако као и са Географијом, али о које Географија не може да се дезинтересује“ (ст. 2.). Нико неће помислити да га због тога прекори међу ученицима Vidal de la Blache-а, слободног духа који није био искључив. Он нас је навикао да се чувамо доктринарских тврђења, такође као и „једног јединог објашњења“, једног кључа који хоће да отвори све браве; ми више волимо да отворимо, па ма тражећи често кључ суседних наука, него ли да останемо на вратима пред једним занимљивим проблемом. Али г. Цвијић тера са смелашћу дотле, да присваја Географији област која је до сада изгледала да је била намењена само романсијерима; то би била, упрошћено речено, једна врста психичке Географије. Он мисли да „географска средина има утицаја, не само на општи ток историје,.... положај и тип насеља, већ исто тако, директно или индиректно, на психичке особине становништва“ (ст. 263.). За њега има области у којима преовлађује менталитет тако заједнички у маси народа и тако јасно дефинисан, да се може говорити о једном обласном темпераменту, да овај може да буде локализован, ограничен на једној карти,

¹⁾ *Jovan Cvijic: La Péninsule Balkanique, Géographie humaine, Paris, libr. Armand Colin, 1918. 17 fr. In -- 8, VIII — 531. p., 31. croquis et cartes dans le texte, 9. cartes hors texte dont 4. planches coloriées à 1:3000000. A signaler, comme des documents essentiels pour toute étude de ces regions, deux forts belles cartes de la péninsule, l'une hypsométrique, l'autre ethnographique.*

објашњен, бар делимично, природном средином. Леп предмет срџбе за теоретичаре „Методe“ који ће вероватно *a priori* открити изврсне разлоге да би потврдили нелегалност оваквих испитивања. Мало водећи рачуна о овоме, г. Цвијић се задовољава да покаже самим својим делом да ту има факата научно утврђених, деликатним али сигурним методама, чија се вредност види по резултатима. Ми би хтели да овде мање означимо главне од резултата¹⁾, више да покажемо њихове везе и да откријемо суштину ове тако плодне методе.

I.

Писац најпре црта географски оквир у коме се одиграла историја балканских народа. Главне црте овога оквира су црте рељефа. На првом месту Полуострво одржава двоструку везу између Европе и оне Азије у којој се родила наша цивилизација, али исто тако одакле су долазиле толике деструктивне инвазије: с једне стране обалама Егејског Мора, с друге стране преко Босфорске и Дарданелске мороузине. У исто доба, ове области су отворене према северу и изложене догађајима и сударима, чије је порекло у континенталној Европи: поменимо само да су им из руске низије дошла словенска племена, не наилазећи на озбиљну препреку у Дунаву и у венцима Балкана. Али њихово ширење на југ било је канализовано, подељено и као измрвљено орографијом. Ова пружа велике путеве за продирање, којима су лако могле да иду миграције и трговина. Једни су лонгитудинални; они Моравом и Вардаром или Моравом и Марицом везују дунавске са егејским областима. Други, трансверзални, доводе у везу две стране Балкана дубоким превојима, или, они секу динарске венце између Јадранског Мора и пруге Београд-Солун или савских области (Via Egnatia од Драча до Солуна и Цариграда; путеви који полазе од „Скадарских Врата“, Дубровника, Ријеке и Трста). У овим лонгитудиналним депресијама нарочито су се смењивали народи и цивилизације; ту су се само, ван пристаништа укврљачну многоструке и даљне релације, које чине од једне вароши привлачну тачку, гравитациони центар једне области и једне државе. Овде најбоље падају у очи ове „особине слајања и продирања“ којима се на супрот у другој глави износе „особине изоловања и одвајања“, велики планински масиви и карсне земље тако тешко проходни.

Историјска улога ових висина била је да подели људске струје за време кретања па чак и после настањивања народа: тако побугарене Словене од Србо-Хрвата, и ове, за дуго, од јадранских примораца. Још више, становништво које се настанило у овим масивима, до извесне тачке развијало се независно. Ту се одржао архаички живот (Арбанаси, Помаци у Родопи), и одржало се национално осећање, страст за слободом за време док је турска инвазија пустошила депресије (Црна Гора, далматинска Загора). Слично је било и у доста медитеранских планина: Калабрија, планине Тесалије, Аркадије, Лаконије, биле су дубоко у 19. веку склоништа; тако су оне данас пренасељене у пркос силажењу њиховог становништва у низије. Да ли је исто тако и у југословенским земљама? Разни знаци то показују и чине да жалимо једну ретку празнину овога дела: карту густине становништва (истина је да нема података нарочито

¹⁾ О нарочитом значају неких од њих писао је L. Gallois: *Les populations slaves de la Péninsule des Balkans* (Annales de Géographie, XXVII, 15. novem. 1918., страна 431—460).

за области које су до 1912. године биле у турским рукама). Треба на-против истаћи из ове главе о рељефу, врло интересантне примедбе о релативној снази разних географских препрека. Једна планина, чак и висока, може и да не буде препрека, ако је она мало пошумљена и ако навике пастирског живота приближују, лети, пастире обеју страна. Много је већа она препрека коју чине реке са мочарним обалама, реке сте-шњене у кањонима, или још они карсни плато-и где су обрађене ко-глине затворене измeђу стрмих зидова и безводних пустиња. Човек се чак пита да ли и једна увала нема изгледа да у себи има један фраг-менат још много више изолованог човечанства, мање приступачног сваком спољнем утицају, него већина острва или алпијских долина. У осталом, треба одмах додати, као што је то г. Цвијић са много финоће показао, да се изоловање малих природних целина мења према историским факто-рима: отпор „препреке је у вези са снагом људских кретања, која теже да га преброду.....; планински масиви се мање противе етничком про-дирању но покретима који произилазе из људске активности и кул-турним струјама“ (ст. 27.). Тако одсеци динарског карста и његова разломљеност нису спречили Србо-Хрвате да га целог заузму, док су међу тим они ограничили на узак приморски појас утицај Венеције и еко-номску активност далматинских градова, изузев Дубровника. Нов пример релативности географских фактора, немогућности да се процени њихова улога, ако се она не стави у историјску и социјалну средину, као што сваког тренутка чини г. Цвијић.

Можда он чак и преувеличава, истина врло ретко, удео који при-пада историјским фактима у нашој науци. У тренутку обележавања ве-ликих природних области Полуострва он утврђује: „да оне у опште не одговарају тако као у западној Европи историјским и социјалним цели-нама..... На појам географске области, у земљама које имају историјску прошлост и нехотично утиче и намеће се људској свести историјски и социјални елеменат. Ма која област, ма колико добро она била одређена са морфолошког гледишта, чини потпуну целину само ако људска актив-ност и историјски догађаји ту суделују“ (ст. 45.).

„Да се људска друштва прилагоде обласној географској средини“, то је један од наших главних принципа; али да се може успоставити веза између једне одређене природне области и политичке формације, државе или феуда, или још једне културне зоне, ништа мање опште у Француској као и на Балкану. Колико наших провинција обухватају више природних области, и колико су наших природних области увек биле исцепкане догађајима, сведоци су Централни Масив и Аквитански басен. Можемо ли ми дефинисати другојачије природну област него зем-љиштем, климом, самониклом или одгајиваном вегетацијом, начином живота који је одређен овим физичким цртама, а без учешћа Етногра-фије, још мање Историје? — Изузев ову резерву, читаће се као модел опасивања прецизног и често колорисаног, 34 стране посвећене егеј-ским областима, затим разним целинама које чине, „континентални блок..., затворенији, усамљенији, ћутљивији, где се теже шире спољни ути-цаји“. Да споменемо, међу толико нових опажања, колико су ове две велике области истога Полуострва остале тако дуго туђе једна дру-гој, тако да су имале мање веза између себе, него ли са областима које су изван њега.

II.

После проучавања „главних географских особина“ и проучавања „природних области“, долази трећи део: „географски утицаји и интервенција социјалних елемената“. Да кажемо одмах, да би дефинисали важност овог наслова, да је реч: 1) о главним историјским догађајима и културним зонама, у толико, у колико су они и ове били у вези са географским фактима, или још са социјалним, психичким фактима, карактеристичним за извесне области; 2) о „метанастазичким покретима“, другим речима о миграцијама услед којих су се до данас мешали етнички елементи на Полуострву.

Један кратак увод (ст. 81.—85.) класификује географске утицаје у три групе: 1.) директне утицаје географске средине; 2.) индиректне утицаје, као они који врше на материјални и морални живот богатство земљишта, лакоћа саобраћаја; 3.) „особине које одређују кретања људских друштава“, или ширење народа и држава. Што се тиче „директних утицаја“, то су „утицаји терена, климе, и разних атмосферских појава (ваздух и светлост) на физиологију и психологију човека“; као и утисци које производе планински предели и родне равнице, реперкусије климе на организам, на пример на нашу осетљивост, на наш унутарњи ритам. Све ово нам произилази из наших уобичајених занимања. Очигледно, ово не може да буде отказ за онога који види колико су фамозне границе наше науке провизорне и често вештачке. Али цело питање је у томе да се сазна да ли факта ове врсте треба да припадају Географији.

Ми схватамо да се мора тражити у овом смислу за физиолошке појаве, акција климата нарочито, и акција рељефа на другом месту, на срце, на нервни систем, на мишиће, дакле на физиолошке феномене, али треба проматрати везу између ове акције и утицаја дневног рада и хране, и ту је меру тешко одредити. Наш организам мора показати различито прилагођивање планинском животу и животу у равницама, под ведрим грчким небом и бретањским маглама. Почетком XIX. века, лекари су обнародовали у овом погледу интересантна опажања, и они од њихових последника који им буду следовали на овоме путу, без сумње не би изгубили своје време. Али тешкоће ове технике нас приморавају, да ову анкету оставимо физиолозима, који би били по мало географи и могли да схвате шта могу да буду обласне разноликости и прилагођивање обласној средини. Што се тиче „директних утицаја“ земљишта и климе на људску душу и на боју наших мисли, да ли ту може да буде предмета за науку и закон, пошто се природа и удео овога несвеснога тако мењају према личним склоностима? „Сваки од ових предела, са својом нарочитом физиономијом израђују душу људи који га свакодневно посматрају“, (ст. 82.). Нека буде; али, писац признаје, „ови осећаји се мењају према свакоме од нас, и тако се појављује тешкоћа да се јасно разликује део онога који припада атмосферским утицајима, нашим осећајима или нашим органским диспозицијама“. Према томе изгледа да је разумно оставити за друга времена испитивање ове области са несигурним земљиштем. Треба додати да се г. Цвијић, кад је већ један пут поставио горњу поделу, није усудио вратити се на њу у осталом делу књиге, и да његове дефиниције „психичких особина“ почивају на подлогама друкчијим.

Недостаје нам места да га пратимо у излагању историјских догађаја и културних зона; међутим ту се налази изванредна политичка гео-

графија¹⁾. Јер ми више волимо да се задржимо на проучавању миграција, чија је улога била битна у етнографији Балкана. Има мало области у којима је становништво било тако покретљиво, нарочито због турске управе; раније миграције у планинске збегове, доцније из ових у равнице; исељавање из земаља које су султани освојили у земље које су остале независне, па све до у Италију, Аустрију, у Русију; затим, после ратова у 19. и 20. веку повратак Хришћана у ослобођене државе и Муслимана у муслиманске крајеве. Од пре једног и по века, већина балканских Словена су ишли у моравску Србију, која услед тога чини са јужном Угарском, Славонијом, Хрватском и Далмацијом, земље сасвим младе колонизације. Отуда невероватно преплетање разних етничких група, стапање елемената разних по пореклу, често по дијалекту или вери, али које је заједница станишта учинила да се стопе у један исти народ. Тако је се створило међу јужним Словенима оно дубоко јединство које се утврђивало из године у годину, у пркос границама²⁾.

Поред овог главног факта за садање претапање Европе, маса других заслуживала би нашу пажњу. И ако је миграција географска појава првога реда, нигде на свету она није анализирана са толико бриге и оштроумности. Јасно се види како се земља — матица — пренасељава, како нпр., планинци треба да преобрате њихове летње колибе у сталне куће све више и више, до одласка првога роја који иде да окуша богатство нове земље и ту затим привлачи и друге ројеве. Ове се миграције у опште крећу ка земљама сличних физичких прилика, где може наново да се удеси исти начин живота као и у земљи матици; становништво кречњачке Херцеговине када иде на исток, највише воли карсне пределе; они из косовских и метохијских депресија басене источне Србије; Динарци, навикнути на становање по висинама, тражили су планинске области Славоније и шумадијске брежуљке, богату област између Дрине и Мораве. Ови последњи најпре су избегавали равне долине сувише влажне, и тек је друга или трећа генерација у њих сишла. Миграције се тако врше на етапе, при чему се сваки рој задржава у некој прелазној области неколико година или десетина година, очекујући да умножавање становништва проузрокује нове покрете. Слично је било приликом заузимања американског Far-West-a (Далеки Запад). Ово прогресивно прилагођивање учинило је да се досељеници лакше трансформишу под господарством нових физичких и социјалних погодаба. Али треба веровати да извесне области имају неку врсту еминентне моћи асимилације; као Шумадија, са обиљем и разноликошћу богатства, са пространством земљишта слободног до око 1850. год., са слободом и

¹⁾ Да поменемо само да за њега (ст. 110) нема јасне поделе, као што мисле историчари, између зона утицаја Рима на Западу и Цариграда на Истоку. Требало би је пре тражити међу областима у којима се одржала византијска култура, више или мање помешана са турским и оријенталским елементима (северно од Балкана и Шар-планине), и земљама у којима преовлађује патријархални начин живота, као што су динарски масиви Србије од пре 1912. године. Овај се одликује првенствено сељачком особином српско-хрватског становништва, траговима менталитета створеног пастирским животом, организацијом у племена (Црна Гора) или у задруге.

²⁾ О овоме има публикација *Bibliothèque yougoslave* (chez Plon-Nourrit) и *La Yougoslavie* (118, rue d'Assas, Paris). А. Gauvain је нарочито истакао од каквог је значаја за Европу поштовање тако неоспорних права; да поменемо само његову књигу *La question yougoslave* (Paris, Bossard, 1918, 2. fr. 40). У свесци за мај *Revue-a meridionale des idées* (Montpellier) ми смо проучавали вредност талијанских претензија.

лепим привлачним обичајима. С друге стране, неке се народне групе врло брзо прилагоде новој средини, докле друге показују чудан отпор, дугу приврженост навикама своје старе домовине. Исељеници црногорског карста, којима је српска држава била одредила имања у низијама, нису могли одмах да их обрађују, и они су напустили плодне земље за сиромашне планине погодне једино за сточарство; у областима богатим изворима и потоцима, они су наставили, као у свом рођеном карсту, да се снабдевају водом, затварајући пукотине ретких вртача; они су очували племенски дух и крвну освету. Тек у другој генерацији су се ови прави чобани прилагодили начину рада и обичајима које им је наметало њихово садање место становања¹⁾. Према томе има етнички коефицијенат по коме се мењају брзина и дубина асимилације, и требаће о томе водити рачуна у свима испитивањима о историји насељавања, која су од интереса за географе, с разлогом, пошто она значе прилагођивање човечанства природној средини. Читаће се и пуно других проматрања и мисли чији домаћај знатно превазилази границе Балканског Полуострва.

Следећи су одељци (стр. 154.—262.) посвећени „главним етнографским и социолошким фактима“, онима бар који су у вези са природном средином или са психичким особинама, о којима ће се бавити у другој књизи овога дела²⁾.

Географски распоред балканских народа илустрован је на једној врло лепој етнографској карти Полуострва, где су обухваћене све југословенске земље. Она је најбоља, најсигурнија коју имамо за ове крајеве где је много писаца стављало границе по прохтеву својих националних страсти. Затим долазе студије, потпуно географског духа, о својини земље, о задругама; о малим поседима, због којих се у Србији створила она сеоска демократија која чини снагу младе Краљевине; затим о пастирском животу, о сточарским кретањима, занимању и исхрани сељака. — Затим је описивање градских насеља; њихов број, положај, облик, мењају се према Етнографији као и према географским условима; заиста, највећи број Словена највише воли живот на селу, док се јужно од Ниша Грци, Турци, Аромуни користе сваком повољном приликом да подигну вароши. Наилазимо потом на резиме испитивања вршеног на Универзитету у Београду о сеоским насељима, о положају и уређењу сеоских кућа, које су мнобројним цртежима представљене. Мало је области у Европи које су у овом погледу тако проучене и са толико марљивости и методе. Па чак и у Француској, где је проучавање насеља један потребан одељак за сваку обласну моно-

¹⁾ Ст. 142., 147., 324.

²⁾ Интересантни су равни случајеви географских утицаја на социјална факта. За време турске управе, нарочито на бугарској плочи, у широкој маричкој равници, у сливовима Вардара и горње Мораве, или на равним и искрченим просторијама, био је најјачи турски притисак; сељаци су ту били груписани у збијена села над којима је био лак надзор. Неравније и пошумљеније области Шумадије и динарске висине са растуриеним имањима било је теже надзирати и чиновничка власт је била мање сурова (172). *Задруга* се боље развијала и очувала у областима засеока но у областима великих села (ст. 220, 513); нарочито је била погодна за шумске области где је свака породица, настањена на пропланку који је био удаљен од других, била остављена сама себи (ст. 286). Распарчавање црногорског рељефа проузроковало је поделу на племена која су често у непријатељству, од којих се свако насељавало најпре у једну врло јасну географску целину, често по вртачама оивиченим голим стенама.

графију, ми немамо ничега овако систематског. Ми још не би могли да израдимо карте сличне овима, које престављају распрострањење типова села, типова кућа (ст. 214.—244.), ни да покажемо у опште утицај једног облика рељефа на локализовање људских насеља. Још би мање могли да покажемо како су се ова, пошто су створена, увећавала, развијала, ројила. У овим областима тако скорог насељавања, види се јасно ова генеза сеоских насеља, док у нашим старим областима ми констатујемо само крајњи резултат. Тамо се историја насељавања развија пред нашим очима и помаже нам да код нас разумемо пуно црта сличног развитка.

III

На реду је друга књига, још оригиналнија од прве, која заузима читаву половину овог дела: „Психичке особине Југословена“. Најпре Г. Цвијић истиче своје становиште: „ми сматрамо као важан циљ Антропологије утврђивање психичких особина становништва у разним природним областима, и истицање учешћа које су имали географски узроци у формирању ових психичких особина“, не занемарујући и друге факторе, историјске, етничке и социјалне (ст. 263.). Тако дакле, постоје обласне разноликости народног менталитета. „Психички типови“ добро дефинисани јављају се у једној земљи тако често и тако много колико се не налазе на другом месту; они постају карактеристика ове области, исто онако као и специјални начин занимања или насеља; они су тако добро локализовани да се може нацртати и њихова карта (слика VIII) и извести утицај физичке средине. Постоји један национални темперамент, један обласни темперамент. И на више од 250 страна имамо дефиниције ових типова и њихових варијетета. Пошто је немогуће кондензовати тако обилан материјал, чији готово сваки детаљ има своју вредност, ми ћемо просто да се потрудимо да представимо само предмет и методу ових испитивања.

Прва тешкоћа, сваком ће пасти на памет, у томе је, да се fino разликују најизразитије црте које обележавају разлику ових обласних темперамената: овде је потребна озбиљна прецизност, која не даје ни мало места импресионизму Тенових подражавалаца. Дефинисаће се локални дух, не по јаким индивидуалностима, већ по народном менталитету у његовим најопштијим манифестацијама, по обичајима у којима се он оцртава. На пример тачно је утврђено да Бугарин, обичан тип бугарског народа, има душу сељака радника, економа, лакомог: ево једног низа црта врло погодних за констатовање; тако исто, његова тежња за зарадом без икаквих обзира на правду и идеал. Од 1912. год., ми смо тако много видели колико он може да буде суров. И историја нам каже да, и ако га његова упорна енергија чини способним за неоспоран материјалан напредак, он никада није умео да створи уметност и литературу; презирући традиције, он лако заборавља прошлост свога народа. Каква супротност становнику динарских планина где се тако јасно оцртавају главне особине српско-хрватског народа! Бугарски егизам замењен је инстинктом за дружељубљем који се јавља очуван до данас у задрузи, доста сличној „famille Souche“ de Le Play-a, у обичајима узајамне помоћи приликом пољских радова, у скорашњем стварању многобројних земљорадничких задруга, у издашном гостољубљу. Ова солидарност живи и траје са генерације на генерацију: сваки Србин врло

живо чува успомену на своје претке и прославља је *славом*, овом породичном свечаношћу, која, Г. Цвијић је на другом месту то рекао¹⁾, допушта да се позна српска земља, као што фосил карактеристичан допушта да се позна један геолошки слој. Он се осећа тесно везан за своју националну прошлост; чак и неписмен сељак још са узбуђењем мисли о делима и патњама својих најстаријих хероја; он дрхти још од срџбе кад му његови гуслари приповедају о косовском поразу, који датира још од 1389 г.! На какву је величанствену упорност он способен да освети своју отаџбину, на какву веру у судбину Србије, на какве је жртве спреман, то је оно чему смо се ми дивили за читавих шест година. У доба великог српског царства (XII—XIV в.) ова земља је умела да комбинује византијске и западне утицаје са својим личним духом и да из тога створи своју оригиналну уметност. Оно што је за нас још значајније, то је што је она видела како се рађа после турског освајања и очувала до XX века литературу у истини народну, у којој су херојске песме, приче о подвизима, песме слава и жалости, читава једна цваст која је произашла из масе у којој гори жива машта, њена храброст често помешана са племенитом благошћу. Ево још црта доста општих и изразитих за карактеристику заједничког менталитета. Лако би се пронашло и других које могу да играју ову улогу, као приврженост традицијама, или напротив способност за прилагођивањем, за примање европске културе, као незграпност или префињеност обичаја, навика да се ограниче на родно село или љубав за авантурама и миграцијама, првенство које се придаје становању у варошима, у великим селима или растуреним кућама. Да ли су зграде у дворишту са планом распоређене, чисте и украшене? Да ли женски костим има оне везове и наките који су знак богатства, укуса, и који помажу да се ограниче зоне утицаја, као и разноликост дијалеката и вера? То су главне црте помоћу којих Г. Цвијић успева да дефинише психички тип једне области, са тачношћу која је довољна.

Једна друга тачка је у томе да му се нађе порекло, да се открију фактори који су створили овај обласни темперамент. Ми као географи мислимо најпре на утицај природних погодаба; и то је умесно, ако се допусти да материјални живот оставља дубок утисак на душу не само појединаца, већ и заједница. Већ су нам студије о степама Азије и Африке показале да постоје пастирски менталитети. Код племена у Црној Гори велике доколице код чобана нагомилавају, у неку руку, неупотребљену физичку енергију, изазивају маштање и песнички смисао, а исто тако проузрокују, по некад, и лењост и рутину. Сасвим ће друкчија бити душа земљорадника. И ту се чак појављују разлике између сељака коме земља натура стално напрезање и онога, кога је, како изгледа, земљиште размазило. У плодним равницама Славоније „све се инспирише мишљу да треба живот уживати“, на против, на хрватским брежуљцима у околини Загреб где је прираштај становништва учинио живот тешким, маса је остала врло радна и трезвена. — Локални дух се тако мења према материјалном животу да се он развија ако потреба мења занимање. Тако, у западној Македонији арбанашка разбојништва, њихово стално пљачкање стоке, нису дозвољавали да се занима једино

¹⁾ *J. Cvijić, Die ethnographische Abgrenzung der Völker auf der Balkanhalbinsel (Petermanns Mitteilungen, LIX, 1, 1913, p. 113—118, 185—189, 244—246, једна етнографска карта у боји у размери 1 : 1500000).*

сточарством. Пастир је често постајао вођа каравана, он има више иницијативе и његов интелектуални хоризонт се шири. Или још боље, он допуњава своје мршаве приходе, врло несигурне, повременим исељавањем, као наши Лимузени: повратком у своју отаџбину он доноси нове идеје и занате, а исто тако и жељу за благостањем и ћаром; он је постао више индивидуалиста, и због тога су задруге ишчезле изузев само насеља у којима се одржало сточарство. — Да поменемо још утицај који има тип насеља. У јужној Македонији, готово половина становништва се групише по селима и великим паланкама: отуда су Словени као и њихови суседи Грци или Аромуни, трговачког духа, отвореније интелигенције, али која је упућена на добит. У Старом Влаху, од Ужица до Лима растуреност кућа по пропланцима навикава на усамљеност, развија укусу за снагом и личном самосталношћу. Дуж жељезничке пруге од Ниша до Солуна, близина јаке трговачке струје брзо елиминује архаичне трагове у језику, оделу и т. д. Ми смо споменули само неколико примера географских утицаја, међутим има их у овој књизи много.

Али поред њих јављају се врло често историјски фактори. Да би их тачније одредио, у првој књизи овог дела, г. Цвијић се опширно бавио о прошлости, о зонама цивилизација, о Социологији, — и са много разлога. Најпре, у једној у најновије време колонизованој области, може се дуго одржати нешто од менталитета који се створио у „земљи маџици“. У Шумадији су се досељеници, који су сишли са динарских планина, у опште добро прилагодили новој средини; поставши земљорадници, занатлије или трговци, они су стекли потребне особине за ова занимања; одrekli су се својих старих обичаја, живота у задрузи. Али они показују још „са траговима пастирске равнодушности, инстинкт за независношћу, гипкост, снажно тело, живост и свежину духа, поезију пуну осећања“, који подсећају на планинце, што немају породице које су дошле из косовских и вардарских равница. — Ево другог случаја старих психичких трагова (*survivance*) који су у вези са једним социјалним фактом. У Македонији, у Бугарској, то ће рећи у областима где је турска власт била најтежа и најдужа, сељак се још није издигао изнад менталитета раје, роба потишеног бедом и тиранијом. Због тога је код македонских Словена, у највећем броју, ишчезла успомена на српску прошлост и свест о народности и са равнодушношћу примају да постану Грци, Бугари или Срби. Још и социјални утицај који врши задруга, ова породична заједница у којој се родио дух солидарности и алтруистички инстинкт модерног Србина. Историјски и социјални утицај, утицај дугих борби против Турака, за време којих су хајдучка дела утврђивала код масе љубав за слободу и народност. На послетку зар психички тип каткад не иде чак до удаљеног порекла раса који се може осветлити Антропологијом? Посигурно постоји противност тако јасна између Бугара и Србо-Хрвата да смо у искушењу да позовемо у помоћ туранско порекло, које је изменило код првих примитивну словенску основу. Али, како врло тачно каже г. Цвијић (ст. 269), Антропологија је врло мало коракнула да нам у овом случају помогне. Послужити се њом ништа није објашњено, јер би то значило позвати у помоћ за објашњење данашњих појава реперкусије далеке прошлости о којима готово ништа не знамо.

Пошто је једанпут дефинисано оно шта писац подразумева под психичким типом и његовим пореклом, остаје нам да видимо којом се методом служио. На првом месту он се служио директним посматрањима

за време екскурзија које је чинио сваке године почев од 1887.—1915. г. разговарајући са сељацима као и са интелигенцијом, говорећи њиховим језиком, живећи њиховим животом, чинећи их тако поверљивим. Ова анкета је обухватила све југословенске земље, чије су етничке групе врло разнолике; отуда могућност инструктивних упоређивања која чине да се боље истакне релативна вредност разних особина. Да би још боље схватио разноликост, г. Цвијић је често употребљавао методу „етно-психичких пресека“. „Има, каже он, у свакој области један одређен правац према коме се промене психичких особина разних група које се прелазе појављују са више очигледности.... Идући овим правцем, путник ће приметити у толико боље разлике које постоје између становништва, у колико се више буде удаљавао од полазне тачке“. (265. ст.). У томе је више средство за испитивање него за излагање, чија се корист мање појављује код нас, осим, може бити, да се боље истакне супротност између равница и планина, између Загораца и Примораца. Али његова главна идеја вредна је за наша испитивања природних области и начина живота: било би добро разликовати тачке где се анализоване особине појављују са највише снаге, истаћи супротности између две врло разнолике области, затим видети прелазе кад се иде из једне у другу. Друга једна метода достојна пажње састоји се у томе, да се забележе разлике које постоје између становника земље-матице и становника земље у коју се то становништво преселило“. Упоредивањем ова два становништва „ухвати се утицај географске и социјалне средине на еволуцију психичких карактера“. (стр. 266). Ова „антропогеографска искуства“ која је природа припремила, могла би да се прате са успехом у земљама миграција, па чак и у Француској: како се мења менталитет бретањског сељака настањеног у радничким центрима, Вандејца који станује у Gers-у, Севенца који се спустио у винограде Ниског Ланге-дока. — „Индиректним проматрањем“ испитивање се допуњује. „Да би се утврдиле психичке особине Југословена, ја сам често искоришћавао етнографске податке, нарочито оне, које нам дају костими, дијалекти... разнолик облик кућа..., али највише нам пружа фолклор“ (стр. 266), са својим легендама, оном народном поезијом чије се богатство и лепота мењају према областима. Особине једног народа су такође осветљене историјом његове прошлости, у колико, додајмо то, ова оцртава карактер маса, а не личну акцију њихових вођа. Овај историјски начин је заиста чворновит. Историја, г. Цвијић је то примером доказао, може да истакне овај карактер (као за пасивност подјармљеног бугарског сељака и жудњу за независношћу код Динараца). Али само проматрање менталитета и обичаја у садашњости може нам дати пуно поверење; то је очигледно битни део ових испитивања.

Оно што г. Цвијић није казао, то је да овај посао предпоставља изузетан дар. Уз најдетаљнију прецизност, готово одвратност од „скоро готово тако“ и од „*a priori*“, мора ићи дух који осећа финоћу, и то у ономе што је најсуптилније, као психолошка пенетрација, а као сми-сао за ниансе. Треба много година, готово цео живот проведени у земљи, да се разазнају најопштије и најинтимније црте у духу и срцу најширих народних маса. Ако се хоће да процени интензитет разних утицаја, треба бити способан за анализирање, у исти мах и природних и социјалних услова, и знати економске прилике као и Етнографију и Историју. Јужни Словени су били срећни, што је сличан програм код њих био извршен.

IV.

Можда ће се питати да ли је дозвољено да се ово уради у Француској, у нашим старим областима, у којима нема готово никаквих података о еволуцији насеља, и где су централизација наше Историје и униформност народне просвете, као и економске снаге модерног света већ добро утрле обласне разноликости. Да ли би се могли локализовати „психички типови“ који би бар делимично били објашњени физичком средином?

Очевидно је да су црте мање јасне но на Балкану, мање просте и мање специјалне у једној одређеној области. Али, што су неке земље очувале свој сопствени менталитет, то потврђује осим регионалне литературе, и здрав народни разум, па макар било и у шалама које се измеђују између области и села. Него је питање у томе, да се зна, да ли су ове особине тако уочљиве и да ли ми располажемо погодним средствима за испитивања.

Vidal de la Blache, научник, који их је тако добро познавао, веровао је у то: „Човек је био код нас, тако каже он у почетку *Tableau de la Géographie de la France*, дуго времена везан за земљу. Студија земљишта допринеће да добијемо јасну слику о карактеру, обичајима и тежњама становника“ (стр. 4.). Без сумње прелетајући са њим „дубоко хуманизовану“ Француску добили смо о овоме предмету само врло скромна обавештења. Он више истиче историјску улогу разноврсних области, положај и судбину вароши, састав обласних целина: то је на првом месту Политичка Географија, јер је ово требао да буде предговор за *Историју Француске*. Ипак се слика сваке области свршава са неколико увек дискретних али врло изразитих црта, услед којих се душа становника поклапа са земљиштем, које је ту душу образовало по својој слици. Тако за Провансу он наводи тешкоћу „да се процени, шта су могли да утисну у темпераменат становника ведро небо и сув ваздух; знање о тим везама ми немамо“ (стр. 348). Али одмах затим указује „на лакоћу навика у поднебљу где се може живети у пољу“, на крајњу простоту сељачких насеља која повећавају привлачност старих латинских градова, где се „дух масе мање мењао од оквира“. Осим тога постоји супротност у начину живота и мишљења између збијених села близу путева који воде на далеко и изолованих кућа између живица у Бокажу (стр. 216); постоји разлика у укусима код Примораца и земљорадника (стр. 182). Сетимо се још код богатих поља Саих-а на високо цеђење угодног живота, од чега се лакше одваја становник песковитих обала и мршаваг бретањског земљишта....; сетимо се овога духа створеног од исправности и од рачуна који се методски трудио да створи богатство и да непосредно извуче из тога богатства полепшавања и угодности живота“ (стр. 183). Vidal de la Blache је у Нормандији уочио овај *genius loci* у луксузу и елегантном оделу, у богатој трпези, у живописној кући окићеној цвећем и у веселом животу, једном речи, у неколико од оних особина којима би г. Цвијић дефинисао један психички тип. И у *Источној Француској* он је очевидно имао задовољство у изазивању локалног духа. Он је видео у солидним особинама Лоренаца, и код веселијих Елзашана не само производ историјске и економске еволуције, већ и одблес земље која храни; и он је сматрао да није недостојно науке — Географије — да их процени.

Неколико година раније, шеф француске школе сматрао је за потребно да истакне научну, географску вредност дела *Tableau politique de la France d l'Ouest sous la troisième République*, од André Sieg-

fried-a¹), најбољи пример, пре српског дела, о ономе, шта може учинити наша метода примењена на факта која су по изгледу изван свакога закона. Ова књига, у истини, полази од идеја да има „политичких темперамената који одговарају оним дубоким индивидуалностима какве су француске области“ (стр. VI). Узимајући у обзир резултате избора, конститује се фрапантан континуитет у политичкоме оријентисању читавих области. У неким од њих, за време целог трајања Треће Републике, мишљење је ишло увек истим правцима или се узјогунило истим отпорима. И ако постоји реакционарни и радикални менталитет, ипак је утврђено да ови менталитети преовлађују један у једној земљи, други другде, и да се о томе може израдити прегледна карта. Осим тога каткад је несумњив однос између локалног духа и средине; негде изгледа да је од одлучног утицаја на бирачке тежње сам начин занимања; на другом месту је од утицаја облик поседа и врсте занимања, начин насељавања у велика села или растурена пољска имања. У неколико случајева изгледа да ту улогу имају историја и етничко порекло; али за највише случајева г. Siegfried је нашао главни узрок у Антропогеографији. Целим својим делом он доказује да је, и ако има округа у којима гласови варирају због хиљаду локалних случајности, ипак већина манифестовала у току четрдесет година врло чврсто колективно мишљење, које је у вези са сталним утицајима природне средине.

V.

И у Француској, дакле, као и на Балкану постоје „психички типови“ који су карактеристични за једну област и у њиховом проучавању се натура географска метода не искључујући и друге. И код нас би се могли поставити исти проблеми г. Цвијића и могло би се прибећи истим средствима објашњења. Без сумње, требало би прилагодити инструменте за анализу друкчијим приликама. У нашим областима, које су импрегниране Историјом, које су више еволуирале и због тога униформније, утицај правих географских фактора можда је слабији; заиста, овај утицај је мање непосредан, мање очевидан но код народа који су сасвим близу природи. Незгодније би било прибећи историји насељавања, нарочито Етнографији. На против, требало би дати више пажње систему сеоског власништва и занимања, пошто нпр., наполичар из Маупене-а нема прогресиван и независтан дух као што га има мали поседник у Пикардији. Исто тако би требало водити рачуна о прираштају, као једном од најбољих знакова економског и моралног стања, као и о сеобама из села у вароши. На послетку треба ићи путем који нам је показао г. Siegfried: нема тачнијих метода за откривање неких битних црта локалног духа. За све ово је, нема сумње, потребан савршен мајстор са најбољим духом тачности и финоће; али којим питањима би требало обратити још већу пажњу у времену где је упознат значај колективне психологије? Треба да будемо захвални г. Цвијићу што је нашем љубопиству открио нове хоризонте и што нас је научио тако плодној примени географске методе²).

Превео Б. М. Дробњаковић.

Жил Сион

професор Универзитета у Монпелијеу.

¹) Paris, libr. A. Colin, 1913. Види приказ Vidal de la Blache-a у *Annales de Géographie*, t. XXIII—XXIV, 1914—1915. ст. 261—264.

²) Из *Revue Universitaire*. № 6, juin. 1919, ст. 21—37, Librairie Armand Colin, Boulevard St Michel, 5 — Paris.

Д-р Милоје М. Васић: Старосрпска налазишта у Србији. Прилози за познавање старе српске културе. („Старинар“, орган Српског Археолошког Друштва, 1906, I свеска, стр. 38—88).

Васић описује остатке старе српске културе на неколико места у Србији и износи своја разматрања о њима. Налазишта су: Басат у левачком срезу, Купа код Сталаћа, Костолац на Дунаву, Бегалица у грочанском срезу, Винча у врачарском и Набрђе у пожаревачком. Са ова друга три налазишта добивен је или посматран само мали број предмета. Остаци су поглавито црепови од посуђа, затим комади од разних гвоздених оруђа, животињске кости, гаревина и огњишта, дубље или плиће јаме, слаби трагови од грађевина (набијени подови, можда лежишта од дирека), мамузе, предмети и накити од бронзе, од кости, камена, печене земље и др. Испитивач одређује приближно порекло овим налазиштима: Басат би спадао у 15. или 16. век, Сталаћ у време пре 1413. године, Набрђе у доба цара Душана, Костолац у неко време после друге четврти 7. века.

Упоређивањем ових налазака из Србије са налазима по другим словенским земљама Васић налази међу њима знатне сличности, које утврђују њихово словенско, дакле српско, порекло, а с друге стране запажа и разлике, које заслужују објашњења. Најзнатније су разлике у посуђу: на српским налазиштима има и глеђаног посуђа са беличастом превлаком испод глеђи и с особитим орнаментима, међу којима се највише истиче спирала. А свега тога нема на осталим словенским налазиштима, која су писцу позната. Васић онајпре помисли, да порекло овим засебним особинама старе српске културе треба тражити у ближим или јачим везама било са старом грчком било са византском културом. Иначе налази, да и оним сличним, као и овим различним, „појавама на нашим и осталим словенским налазима ваља претпоставити исти страни извор и порекло, па било то у обиму Балканског Полуострва, било ван њега“. Интересантно је и стоји без сумње у вези са овим питањем о пореклу старе словенске културе, што су на Кавказу нађене многе, врло знатне сличности са налазима из словенских земаља. Васић особито истиче значај овога појава и верује, да центар културних утицаја на Словене и на кавкаске пределе „треба тражити на обалама Мале Азије или Сирије“.

Ј. Ердељановић.

Карло Пач: Трачки трагови на Адрији. (Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини. Сарајево. XVIII. 1906. Стр. 463—467).

Овај иначе мали чланак заслужује неоспорно велику пажњу. Пач је пронашао у негдашњој илирској области заиста приличан број таквих остатака, који, како се по свему чини, говоре за то, да су на томе земљишту некада становали Трачани. Ту на првом месту долазе различна топографска имена (за вароши, реке и планине) како у приморју, јадранском и јонском, тако и по унутрашњости, којим одговарају истоветна или скоро истоветна имена на историски познатом трачком земљишту, у источном делу Балканског Полуострва. Даље, по успоменама у старих писаца било је још у историско време остатака од самих Трачана међу Илирима у Епиру и далеко на северу у пределима јад-

ранског приморја (Bryges, Жупа Trallia, можда и Manioi). У једној ва-роши (municipium Riditarum) на северо-западу од Салоне, показују спо-меници још у римско царско доба мешавину од илирских и трачких личних имена. Најзад, Пач мисли, да су и они многобројни потчињени сељачки становници, који се помињу као хелоти или кмети неких илир-ских племена, били пореклом Трачани.

На основи свега Пач исказује веровање, да је једном цео труп Балканског Полуострва био насељен самим Трачанима и да су се тек доцније доселили на запад полуострва Илири. Али је, вели, и даље међу Илирима заостало местимично доста Трачана, који су им предали она месна имена и који су се после са њима измешали и били свакако од утицаја на стварање илирских дијалеката. — Он помишља, да је навала Илира могла бити правим узроком и великим покретима међу Трачанима, услед којих су знатни делови њихови прешли у Малу Азију.

Ј. Ердељановић.

Д-р Јевто Дедијер: Старе сеоске породице у Херцеговини. (Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини. Сарајево. XIX. 1907. Стр. 391—393).

Дедијер именује неколико старих херцеговачких породица или бра-става, који се помињу у писаним споменицима у 15. веку. То су: Ма-лешевци, Предојевићи, Bormasi, Mirilouichi, Podzerni, Bobani, Pilatouzi, Plischa, Crisojeuichi, Ladouichi и Dobrilli. На својим испитивањима насеља и породица у Херцеговини Дедијер је нашао готово за све ове старе ро-дове (изузевши два: Plischa — биће Плиска, а не Плиша — и Crisoje-уichi) ма каква трага или успомене, а неки од њих имају шта више и данас врло разгранато потомство по Херцеговини. Њега изненађује ово подударане народног предања са историјским изворима и мисли, да је после овога несумњиво, да су стара презимена, која данас живе још само у народном предању, збиља некад постојала; даље, да је у многим причама о прошлости и пореклу неких породица основа неки историски догађај, који је народна фантазија искривила и дотерала и да се помоћу историјских извора та основа може пронаћи; најзад, да се народно пре-дање, особито о новијим догађајима, неправедно занемарује у испити-вању наше прошлости.

Потписати се у свему слаже са наведеним мњењима Дедијеровим.

Ј. Ердељановић.

С. С. Бопчева: Българската челядна задруга. Историко-правни студии. Отпечатано отъ „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина“, книга XXII. 8^о. Стр. 208. София, 1907.

О тој расправи С. Бопчева написао сам опширну оцену у „Narodop. Vestn. Ceskoslov.“ за 1908. г., бр. 9—10, стр. 212—217. Пошто је ствар од већег значаја, доносим ту оцену и овде у ширем изводу.

До сад је у бугарској књижевности већином објављиван само ма-теријал о задрузи у појединим, већим или мањим областима. Бопчев напротив у својој књизи разматра *прегледно* све што је досадашњим испитивањем утврђено и већ тиме испуњава велики задатак, јер нам својим списом даје могућност, да добијемо довољну представу о задрузи

у Бугара: о њеној географској распрострањености и о њеним главним особинама.

У подужем уводу писац најпре упознаје читаоце са главним изворима и књижевним радовима о задрузи у Словена уопште и у Бугара посебице. Затим разматра у првом делу књиге данашњу бугарску задругу, а у другом делу задругу у прошлости, и то најпре „задругу у далекој прошлости у разних народа“, затим „словенску задругу у старо доба“, па „бугарску задругу у далекој прошлости“ и „бугарску задругу у турско доба“. Најзад је на крају библиографија о задрузи у садашњости и у прошлости на разним европским језицима.

Већ овај кратки преглед садржине показује, да Бопчев у многим погледу прелази границе програма, које је обележио натписом своје књиге. Он има целих одељака и места, на којима износи различне напомене и мњење без икаква односа према бугарској задрузи и очевидно само у тежњи, да би овде или онде могао исказати своје мишљење о неким спорним питањима општега карактера. То је свакако за науку корисно, јер тиме добијамо једно мишљење више за или против досад изнесених погледа. Уједно нам писац тиме показује, колико је успео самовладаи предмет и стручну литературу. Али му морамо замерити, што у тим случајевима није поступао довољно методички: место да на првом месту јасно изложи појединости о бугарској задрузи, да бисмо о њима добили јасну представу, он или почиње са подацима, узетим из других јужнословенских, а негде и из осталих словенских земаља или своје податке о бугарској задрузи тако измеша с овима, да се на много места мора добро промислити, да ли се оно што наводи односи на бугарску задругу или не. Осим тога писац се у својој великој жељи за сравањањем често врло опширно бави о стварима, које су иначе већ врло добро познате, или на више места понавља исту ствар. Тако нпр. од многих таквих случајева највише пада у очи то, што се мишљења, која су већ изложена у уводу, више или мање понављају и у осталим деловима списа, а нарочито у одељку о словенској задрузи у старо доба.

Ови недостаци ипак ни у колико не смањују вредност Бопчеве књиге. Она је заиста ваљан прилог ка познавању задруге у Словена. Наравно да после толиких испитивања и студија о задрузи у других словенских народа, а нарочито у бугарских савременика, Срба и Хрвата, испитивање бугарске задруге није могло дати нечега особитог и потпуно новог. Све што Бопчев својим радом износи о бугарској задрузи, већ је добро познато о српско-хрватској задрузи.

Писац се не слаже са Пајскеровим мишљењем о позном постанку јужнословенске задруге под утицајем римско-византиског пореског система, и сматра, да је много старијега порекла, несумњиво још из доба словенске заједнице.

У одељку о данашњој бугарској задрузи Бопчев најпре напомиње, да је „задруга“ српска реч, али да то није српска *народна* реч, која би првобитно означавала велику породицу, велико газдинство, него да је то чисто локална реч, која значи исто што и „друштво“. Реч „задруга“, вели Бопчев, одомаћила се је у законодавним актима Србије и Хрватске, а осим тога се је употребљавала у књижевном језику од почетка прошлога столећа, па су је затим примили и страни испитивачи. Мислим, да је цело то његово доказивање погрешно. Реч „задруга“ је несумњиво чисто народна реч српска, и то баш у том значењу, у коме

се она и данас употребљава у великом делу српскога народа, т.ј. као појам за сродничку и уједно привредну заједницу. А да је те речи било већ одавно у нашем народу, најбољи је доказ то, што је налазимо већ 1818 године у првом издању Вукова „Рјечника“ (види реч „задруга, Hausgenossenschaft“ итд.). Било би заиста чудно, да народ, у коме је задружни живот толико развијен и раширен, није имао своје речи за означање таквог друштвеног облика! Са речју „задруга“ био је дакле случај, обрнут ономе како узима Бопчев. Та је реч прешла из народа у књижевност, па су се после и поједина, чисто приватна удружења различне врсте — привредна, културна и књижевна — почела називати: трговачком, књижевном, земљорадничком задругом итд. Али и поред тога у српском језику до сад још увек реч „задруга“ сама собом означава само ону нарочиту врсту породичног живота. Зато је излишно рећи у српском језику „породична задруга“. А из истих разлога није имао ни Бопчев права стварати нов назив „чељадна задруга“, кад је већ потпуно довољан српски назив „задруга“, који сам собом означава потребни појам и који се као такав одомаћио и у целој Европи, па и у самој бугарској књижевности. — Задржао сам се на овом формалном питању нешто више, јер Бопчев употребљава назив „чељадна задруга“ и у натпису и у целој својој књизи сматрајући га за бољи и тачнији.

У Бугарској, вели Бопчев, нема нигде речи „задруга“, али је у њој познат придев „задружан (-на, -но“). Иначе је најпознатији и најкарактеристичнији израз у Бугарској „куп“ или „купчина“ („живѣятъ у купъ“, „въ една купчина“), премда се ни први ни други нису у самом народу довољно специјализовали и не означавају само појам задруге.

Бопчев даје врло добру дефиницију задруге, којом је обухватио све главне елементе задружнога живота. Она гласи: Задруга је сродничко удружење пунолетних лица и њихових потомака, који имају заједничко, неподељено имање, који раде и теку за цетину, живе скупа, а њима управља и представља их један домаћин.

Права или „сложена“ задруга свагда обухвата више породица и Бопчев одређује, да не може имати мање од 10 до 12 чланова. Зашто је потребно 10—12 душа, то ничим не доказује, а ми мислимо, да тај број није ни тачан. Зашто не би могли два брата са својим женама и децом чинити праву, потпуну, задругу, па ма у тој задрузи било и мање од 10 душа?

На основи упоређења података код Утјешеновића и у Богишићеу зборнику Бопчев мисли, да се може доказати, да је у неким српско-хрватским пределима задруге нестало. Али да то није тако и да никако није довољно данас се ослањати само на податке те двојице писаца, увидеће и сам Бопчев, кад узме у обзир, да Богишић наводи само оне пределе, из којих је он лично добио податке. Иначе зацело не би у Србији именовано само два округа као пределе, у којима су му познате задруге, јер је несумњиво морао знати, да задруга има — као још и сад — више или мање и у свима осталим деловима Србије.

Кад видимо, да су задруге распрострањене почевши са западном Бугарском по свима јужнословенским земљама (изузимајући словеначке), намеће нам се питање: зашто у источној и у јужној Бугарској нема (правих) задруга? То је питање необично значајно, како у погледу социјалном и правном, тако и са гледишта етнолошког, и зато је један

од главних задатака за бугарске испитиваче: наћи узроке томе појаву. Бопчев се пак у својој књизи није дотакао тога питања ниједном речи.

Особиту пажњу заслужује, што је Бопчев знатним бројем примера из софијске околине доказао, да се још непрестано *штварају и нове (праве) задруге*. С пуним правом он истиче то жиљаво одржавање наследијених навика и тежњи за задружним животом у Јужних Словена, као што сам и ја то учинио, насупрот Пајскерову мишљењу, у своме раду о брђанском племену Кучима (упор. „Кучи, племе у Црној Гори, етнолошка студија“. Београд, 1906. Етнограф. Зборник Срп. Краљ. Акад. Наука. Књ. VIII, стр. 190—200). Потпуно се слажем са Бопчевом, да је то обнављање задружнога живота, при свем том што му ни прилике ни време нису повољни, појав, који би „нарочито требало да имају у виду приврженици учења о непостојаности задруге у Словена, о њеном постанку туђим утицајима и услед финансиско-фискалних узрока“ (стр. 51. и 52). То има да буде подстицај за даље испитивање у овом правцу код свих Јужних Словена.

Пошто је писац предузео, да у нарочитом одељку размотри „задругу у далекој прошлости у разних народа“, наравно да се није морао ограничити само на познате доказе за аријске народе. Његово разлагање у том одељку показује, да је било задруге у свих аријских народа, али нам не даје јасних доказа, да би задруга била и опште-човечанском установом. А према мишљењу, које писац изказује (в. нпр. стр. 144 и др.), ти би докази ипак били потребни, јер није довољно навести само мишљење двојице или тројице писаца, којима ми и не морамо веровати.

Бопчев одлучно тврди, да турско-татарски „Прабугари“, који су се пословенили, нису ни најмање изменили нити су могли изменити породични живот и његову основу у оних Словена, који су били потчињени Астаруховој држави. Утицај „Прабугара“, вели, био је у том погледу тако мали као и у погледу на народни језик, обичаје и народну свест и само је несумњив утицај у војничком и политичком погледу. Колико је тачно ово тврђење Бопчевљево, за сад не знамо. Он га сам бар ничим не доказује, а заиста га је и веома тешко доказати. Што се тиче језика и обичаја, ту је много лакше истраживати, колико су турски Бугари утицали на Словене, па се ипак ни у том погледу још није дошло до поузданих резултата. А у толико ће теже бити проучавање о томе, да ли су ти Бугари изменили задружни живот код ове гране Јужних Словена. То ће питање тек имати нарочито да се проучава. А том приликом ће се ваљати да има у виду и тај чинилац, што управо у источној и у јужној Бугарској, где су се турско-татарски Бугари у сваком погледу најјаче стопили са Словенима, нема правих задруга.

Вредно је пажње, да подаци из турскога времена, које Бопчев наводи на основи турских фермана (стр. 186 и 188), јасно показују, да је по народном предању постојао још „стари закон“, т. ј. стари обичај, по коме у једном дому живи више породица, и од далекога сродства, заједно и укупно плаћају данак, а турске су власти пазиле, да се тај обичај не би злоупотребљавао, т. ј. да се сродници не би састављали само у време плаћања пореза у једну кућу под изговором, да чине један дом. Пошто, се пак то нарочитим ферманима забрањује, очевидно је, да је таквих случајева било. Уједно је јасно, да је турски начин наплаћивања пореза био повољан за одржавање задруга.

Најзад, не могу пропустити, а да писцу не учиним неколико замарака. Пре свега на мене као Србина чини немио утисак пишево непуздано знање о српском народу као целини. На много места (стр. 22, 160, 161, 176, 191 и др.) налазимо, да Болчев именује поједине делове српског народа као засебне народности. На пр. на стр. 22. каже: „Авторътъ се води отъ единъ ясенъ методъ: той върви отъ днешното време къмъ миналото, говори отдълно за южно-славянитъ, за чехи, за бошняци и руси...“; на стр. 176: „Ако е доказано, че сърби, бошняци херцеговинци, черногорци, хървати сж живѣли...“; тако и на стр. 191. и др. Ми смо Срби навикли на слично незнање у руских писаца. Али зар Бугарин, који живи у непосредном суседству са Србима, сме чинити такве грубе погрешке?? За писца, који жели да му књига има прави научни карактер, не смеју такве погрешке бити маленкости.

Израз „аријска раса“ (стр. 3, 158, 191), који се одомаћио у европском новинарству и у полунучним делима, није нимало правилан. Наука (етнологија и соматска антропологија) не зна за аријску расу, него само за народ (пранарод) аријски. На жалост у новије доба настала је општа манија за сасвим бесмисленим спајањем речи „раса“ с именима појединих народа или народних целина.

У целој књизи су врло небрижљиво наведени цитати на туђим језицима. На читаоца чини врло непријатан утисак, кад види, да је свака трећа или четврта наведена реч погрешна.

Д-р Јован Ердељановић.

Dr. G. Weigand: Rumänen und Aromunen in Bulgarien. Mit 16 Bildern und einer Karte. Leipzig, 1907. 8°. Стр. 104.

Вајганд је путовао по Бугарској у намери да проучи језик тамошњих Румуна и Цинцара. Као осведочени пријатељ бугарског народа био је свуда по Бугарској врло љубазно, чак и свечано, дочекиван и испраћан. Јамачно да би се одужио за тако особиту пажњу, описао је у првим главама своје књиге пут и све што је било са њим у вези. Уосталом има у томе путопису и доста занимљивих посматрања од опшгијег значаја и корисних података о народном животу и особинама Румуна и Цинцара у Бугарској.

Румуна има по Вајганду око 86.000 у Бугарској, највише у видинском крају (40000), затим у врачанском, плевенском и рушчушком, а најмање их је у јужној Бугарској. Уопште су новији досељеници из Румуније, поглавито од тридесетих година 19. века на овамо, а досељавају се непрестано и сад. Вајганд набраја редом по окрузима и срезовима сва румунска насеља у Бугарској, са бројем становника. — Вредно је пажње, да има доста старих румунских топографских имена по Бугарској. Јиречков списак тих имена Вајганд допуњава и у неколико мења. Највећи је број таквих имена за села и за брда у широј околини Софије и код Тетевена. По карактеру њихову Вајганд утврђује као поуздано, да су она пореклом из неког дијалекта, који је стојао ближе румунском него цинцарском, а романски становници, који су тим дијалектом говорили, били су свакако они Власи, који се под тим именом помињу међу устаницима за владе царева Петра и Асена (12. и 13. в.).

Цинцари су, по Вајгандовим испитивањима, једни настањени по многим бугарским варошима, највише у Софији (на 2000) и знатним

делом побугарени, а други живе као номадски пастири на северном Доспаду, западној Родопи и Рили. Вајганд набраја сва њихова сточарска насеља и још им додаје и цинцарска, опет сточарска, села у Пирину, у планини Малешу, у Осогову и у околини Кочана и Кратова. Оних првих има 3000, а ових других 9100 душа. Осим ових сточара, који још добро држе свој језик, тешко да ће имати по Бугарској још на 4000 Цинцара, који говоре својим језиком. Сви су Цинцари у Угарској новији досељеници, од времена Али-паше Јањинског. У засебним одељцима Вајганд описује живот и ношњу тамошњих цинцарских сточара.

Остатак књиге чини грађа и разматрања о језику: поређење цинцарског са румунским; особине румунскога у Бугарској; цинцарске песме. На крају је списак месних имена, поменутих у књизи, и картица, на којој су означена стара румунска (влашка) имена око Софије.

Ј. Ердџановић.

Д-р Карло Пач: Из Плеваљског Санцака: (Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини. Сарајево. XXI, 1909. Стр. 105—134.).

На југо-западу од вароши Пљеваља, на јужној ивици котлине реке Бехотине, нађени су знатни споменици неког античког града. Да би проучио те споменике Пач је отпутовао 1907 године из Сарајева у Пљевље. Он је шта више описао и то своје путовање и бављење и живот у Пљевљима, да би, како сам вели, те његове белешке послужиле „за повјест аустријског доба у Санцаку“. Од тих његових бележака имају за нас овде непосредне вредности само оно неколико његових напомена о народној кући и ношњи северно од Пљеваља и о распрострањености познатог писма босанчице по Херцеговини и по крајевима негдашњег Санцака. Интересантно је, да то писмо зову тамо: „Стара Србија“, „Стара Јазија“ и „Тембелска Јазија“.

Од разматрања и саопштења Пачових, која иду уз његова археолошка истраживања, нека имају и за етнолога особитог интереса. Најинтересантније је од свега, што је Пач могао показати, да се дугачки дувак (марама), који допире до плећа, а носе га удате жене у знатном делу Херцеговине — око Неретве и планине Ивана — налази представљен и на рељефима са женским ликовима из те античке насеобине код Пљеваља (и то на сразмерно великом броју, на седам таквих рељефа). — Једно та ношња, а друго и стално (кроза све векове римске владе) одржавање домаћих личних имена на споменицима, дају Пачу разлога за сасвим оправдано тврђење: да је домаћа народност имала велику животну снагу и одржавала се за све време римске владавине, тако да је однос био сличан ономе из времена турске владе. Томе су донекле ишле на руку и саме прилике: ови крајеви нису били на границама римске државе, те је услед тога у њима било само мало римске војске, и главни утицај је долазио трговинским саобраћајем. А трговци се држе само главних путева и долазе поглавито у средишта појединих области. О досељеним Римљанима и Грцима у стару насеобину код Пљеваља сведоче ретка римска гентилна имена и чешћа грчка лична имена, а уз то и разни трагови италиске и грчке културе (поред оних домаће и оријенталске). Погрешке у латинском језику на једном споменику заиста дају права мислити, да онај који је на њему резао слова није знао латински. — Вредно је даље забележити, да Пач мисли, да је на

једном споменику нашао знакове, који су, вели, још и данас у народу (само: у коме? и где?) уобичајени на рабошима.

Знатно је још, што је Пач близу Готовуше, на с. од Пљеваља, нашао римско насеље, које се такође развило на епихориској подлози, и у његовој близини велику преисториску некрополу са неких 500 гомила.

Ј. Ердељановић.

БИБЛИОГРАФИЈА.

1914. ГОДИНА.

Abmaga R.: **Le più antiche rappresentazioni cartografiche della regione albanese.** (Boll. Reale Societa Geografica 1914, 6., 601—638 с.).

Artaria u. Co.: **Die zentralen Balkanländer zwischen Adria und Pontus.** (Bulgarien, Albanien, Neu Serbien, Montenegro und griechische Grenze) 1 : 814.000, V. Auflage mit den entgültigen neuen Grenzen. Wien 1914., Artaria u. Co.

Bacon W. G.: **Map of the Balcan Peninsula.** 1 : 2,000.000, London 1914, G. W. Bacon & Co. Ltd.

Balcanici: **I paesi la Grecia et i limiti dell' Inpero Ottomano in Europa nell' anno 1914.** 1 : 2,000.000, 55, 5 × 61 см., у боји. Torino 1914, G. B. Paravia e Comp.

Baldacci A.: **La Balcania economica.** (Riv. milit. ital.). Roma 1914, 44 с. E. Voghera.

Berzeviczy A. v.: **Griechische Reiseskizzen 1912.** 99 с. Leipzig 1914. Duncker u. Humblot.

Bieber J. Friedrich: **Durch Thrakien nach Bulgarien.** Eine Wanderung vom Bosphorus zur Donau. (Deutsche Rundschau f. G. XXXVI, 1913—14., 64—70; 97—104. с.)

v. Binzer: **Wirtschaftliche Veränderungen infolge des Bukarester Friedens.** (Peterm. Mitt. Militärg. 1914, Juli, 55 с.).

v. Binzer: **Kulturgeographische und ethnographische Betrachtungen über die Grenzen im Bukarester Frieden.** (Peterm. Mitt. Militärgeographie. Januar 1914).

v. Binzer: **Die Unzulänglichkeit der neuen Abgrenzung der Balkanstaaten vom militär- und wirtschaftsgeographischen Standpunkt.** (Peterm. Mitt. März 1914., 175—6 с.).

v. Bischoff O.: **Die General- und Spezialkarten von Österreich-Ungarn, Deutschland (Bayern), Italien und Schweiz.** I. Kartenlesen 81 с.; II., Landesaufnahme, Vervielfältigung der Karten, Geschichte der Kartographie. 122 с. Wien 1914, Leidet u. Sohn.

Богићевић Ј. М.: **Сврљишна Котлина** (Гласник Срп. Географ. Друштва, св. 3. и 4., с. 127.—149.).

Borowsky M.: **Beitrag zum Klima Kärntens.** (Carinthia. CW, 1914, 26—50 с.).